

VELIKI TOLMINSKI KMEČKI PUNT

BOGO GRAFENAUER

V dneh 20., 21. in 23. aprila letošnjega leta je poteklo 240 let, odkar so polagali l. 1714 svoje glave na krvniško klado voditelji največjega tolminskega kmečkega upora iz leta 1713. Ta »veliki tolminski punt« pa je stvarno samo vrh trdovratne kmečke borbe proti vedno težjim fevdalnim bremenom, borbe, ki sega od srede XVI. do srede XIX. stoletja.

Življenje male tolminske pokrajine so od srede XVI. stoletja naprej kar pogosto trgali večji ali manjši kmečki upori. Njihov vzrok je bila seveda v teh stoletjih splošna kmečka nezadovoljnost z neprestano naraščajočimi bremenom v korist zemljiških gospodov in nove državne organizacije. Glede na to Tolminsko v tej dobi seveda ni nikakršna izjema na Slovenskem.¹ Izjemno ugodno ozadje za ta kmečka gibanja pa so pomenili na Tolminskem pogostni spori med tolminskimi posvetnimi fevdalnimi gospodi in čedadskim kapitljem ter tolminsko duhovščino. Duhovniki so namreč večkrat hujskali kmete proti tolminskim glavarjem, glavarji pa prav tako proti duhovščini.

Tako so se Tolminci uprli prvič zaradi povečanja davkov tolminskemu glavarju prav v času, ko sta si bila njihov posvetni in cerkveni gospodar že dalj časa v laseh (l. 1542). Skoraj prav takrat so se pritoževali tudi proti župniku Florjanu in zahtevali, naj ga cerkvena oblast odstavi (1538—1540), pa tudi z arhidiakonom niso bili zadovoljni (1557). V teh letih so se upirali kmetje svojim župnikom tudi na Bovškem (1538—1539).

V začetku XVII. stoletja je Tolminsko začel nov puntarski val. Leta 1605 so se uprli Volčani tolminskemu glavarju Formentiniju in niso hoteli pristati na nove dajatve. Tožba v Gradcu proti glavarju, ki je kmetom zaplenil živino na račun neplačanih novih dajatev, je dosegla le svarilo graške vlade Formentiniju, naj ravna s podložniki pravično. Leta 1627 pa se je vnel tako imenovani »prvi tolminski upor«. Kmetje so se uprli na novo vpeljanemu davku na novine, ki so jih izkrcili kljub prepovedi zemljiškega gospoda, zamenjavanju tlake z denarno dajatvijo in novi mitnini na vino.

Upornike so podpirali tudi duhovniki, vodili pa so jih kmetje Kobal, Golja, Kragulj in Maurič, ki so za potrebe kmečke zveze pobirali tudi poseben puntarski davek. Cesar je zaradi upora poslal v deželo komisijo, ki naj bi preiskala položaj. Dne 28. februarja 1628 je razsodil: Podložniki naj plačujejo od novin redne dajatve in služnosti (to je kakor od ostalega posestva), toda novine naj se popišejo v urbarju. V bodoče je krčenje prepovedano. Podložniki so dolžni plačevati le tiste dajatve in služnosti, ki so popisane v urbarju. Vsi uporniki so bili pomiloščeni, le Maurič je bil izgnan iz dežele. Plačati so morali stroške komisije, voditelji punta pa vrniti kmetom pobrani puntarski davek. Kmetom so bila prepovedana tudi vsa zborovanja, razen če jih je dovolil gospod. Glavni vzrok za ta upor — spor okrog davka za novine, ki so ga imenovali »novice« — pa vendar s tem še ni bil odpravljen. Njegove odmeve bomo srečali tudi še ob »velikem tolminskem puntu«.

Tak je bil položaj, ko je začela nova državna davčna politika večati vznemirjenje med kmeti, dokler ni prišlo leta 1713 do »drugega« ali »velikega« tolminskega upora. Kmečki upori, ki jih srečujemo na Slovenskem v začetku XVIII. stoletja, se bistveno razlikujejo od malih in velikih kmečkih uporov od XV. do XVII. stoletja. Prejšnji so obrnjeni v prvi vrsti proti fevdalni gospodi zaradi raznih dajatev in služnosti, ki jih podložniki dolgujejo svojim graščakom, ali zaradi izrednih davkov, s katerimi so se po podložniškem prepričanju — pa tudi v resnici — v dobršnem delu okoriščali fevdalci sami. Ti upori pa so se obrnili tudi — delno celo predvsem — proti državnim organom. Velik delež so imeli med njihovimi vzroki predvsem novi državni davki in način njihovega pobiranja.

Do srede XVII. stoletja so bili najvažnejši del državnih dohodkov tako imenovani »izredni davki«, to je davki, ki so jih vsako leto sproti ali celo po večkrat na leto za določen namen po predlogu cesarjevih poslancev odobrili deželni stanovi. Stanovi, se-

stavljani iz cerkvenih prelatov, posvetnega plemstva in nekaj meščanskih zastopnikov, so svoj pristanek na vladarjeve zahteve izkoriščali seveda za uveljavljanje svoje volje v zunanji ali notranji politiki.² Odkar se je od srede XVII. stoletja v habsburški državi vse močneje začel uveljavljati absolutističen način vladanja po državnem poglavarju, se je poskušal cesar seveda osvoboditi tega vpliva deželnih stanov na finance in po njih na druga politična vprašanja. Pri določanju direktnih davkov je bil formalno še vedno vezan na pristanek deželnih stanov po posameznih deželah; vendar pa je postajal čas, za katerega so deželni stanovi odobrili te dajatve, vedno daljši (5, 10 let), davki bolj ustaljeni in s tem seveda stvarni vpliv deželnih stanov nanje bistveno manjši. Toda vlada je začela uvajati tudi nove, indirektno davke, o katerih ni bilo treba izpraševati deželnih stanov. Nove carine in mitnine, takse in »štemplji« in zlasti užitninski davki od pijač in od drugih potrebščin so dobivali proti koncu XVII. stoletja vse bolj ustaljeno obliko in pomenili postopno vedno večji delež v okviru vseh državnih dohodkov. Že leta 1670 so prinašali kameralni dohodki (takse, monopoli, indirektni davki itd.) državni blagajni preko 5.000.000 forintov (»kontribucije« — to ime se uveljavi za izredne davke 1621 — le 890.000), v letih 1708—1710 pa že okrog 8.000.000. Pa tudi pobiranje teh novih dohodkov si je vlada kar moč olajšala. Neredko je namreč zahtevala preprosto od dežele pavšalno vsoto, potem pa prepustila samim stanovom, na kakšen način hočejo to vsoto razbiti med davkoplačevalce in jo izterjati. Še pogosteje pa se uveljavlja od začetka XVIII. stoletja dajanje davka v zakup, tako finančnim ustanovam (dunajski mestni banki, ki ima v letih 1708—1710 sama v zakupu povprečno za 1.550.000 forintov kameralnih dohodkov) kakor tudi posameznim davčnim zakupnikom za manjše ozemlje. Zakupniki so gledali v davčnem zakupu seveda le sredstvo za lastno obogatitev in so temu primerno davke tudi izterjavali tako, da so dobili več, kakor so sami za svoje pravice dali.

Med temi indirektnimi davki sta se v XVII. stoletju v habsburških deželah postopno uveljavljala tudi davek na meso in vino, sprva v obliki mitnine, nato pa nekake užitnine. Leta 1698 je bilo za vse dežele odrejeno plačevanje »mesnega krajcarja« (po 1 kr. od funta), 1705 pa splošni davek tudi na pijače.³ Ta nova finančna politika je prišla do veljave tudi na Tolminskem, kamor je padlo njeno uveljavljanje prav v čas že

itak hude vznemirjenosti kmetov. Leta 1706 je bil namreč Goriški naložen nov užitninski davek na meso v vsoti 5000 goldinarjev in na vino v vsoti 7000 goldinarjev na leto. Izterjavo obeh davkov je prevzel v zakup dotedanji goriški stavbni pisar Jakob Bandeu. Pri svojem opravku je bil zelo strog in koristolovski: v štirih letih je obogatel. Tudi njegovi uradniki so mu bili v tem podobni. Vpeljava davka je padla poleg tega še v čas hudih prirodnih nesreč. Od 1708 naprej slede do 1710 izjemno slabe letine, od leta 1711 do 1714 pa je razsajala živinska kuga, ki je pobrala mnogo goveje živine. Zaradi te kuge je Beneška republika po 1709 večkrat — tako tudi 1715 — zaprla svoje meje vsaki trgovini z vzhodnimi deželami. Leta 1713 se je vsemu temu pridružila spet tudi slaba letina zaradi preobilnega deževja.⁴ Kmečko nezadovoljstvo spričo novih davkov in načina njihovega izterjavanja je bilo torej več kakor razumljivo in je res povzročilo prve lokalne upore že 1705 (v Lanšprežu in v Črnomlju).⁵

Leta 1713 so te razmere sprožile »veliki tolminski punt«, ki pa je bil stvarno le začetek precej večjega uporniškega gibanja; to je zajelo skoraj vso Goriško in tudi del Kranjske.⁶ Tolminci so se novemu davku upirali od njegove uvedbe. Bandeuovega brata, ki je bil župnik na Šentviški gori in je nagovarjal kmete, naj davek, ki so ga bili dolžni njegovemu bratu, v redu plačujejo, so preprosto nagnali iz njegove župnije. Pa tudi s tolminskim glavarjem, grofom Corinijem so si bili že dalj časa v laseh. Pri tem so jih podpirali tudi duhovniki, ki so celo učili župane, kako naj se ustavljajo grofovim ukazom. V začetku XVIII. stoletja je stal na čelu kmetov Štefan Golja s Kneže, ki je vodil kmečko poslanstvo s pritožbo celo na Dunaj. Pritožba pa ni uspela: večino poslancev so zaprli, Golji, ki je ušel, pa zaplenili posestvo v državno korist.⁷

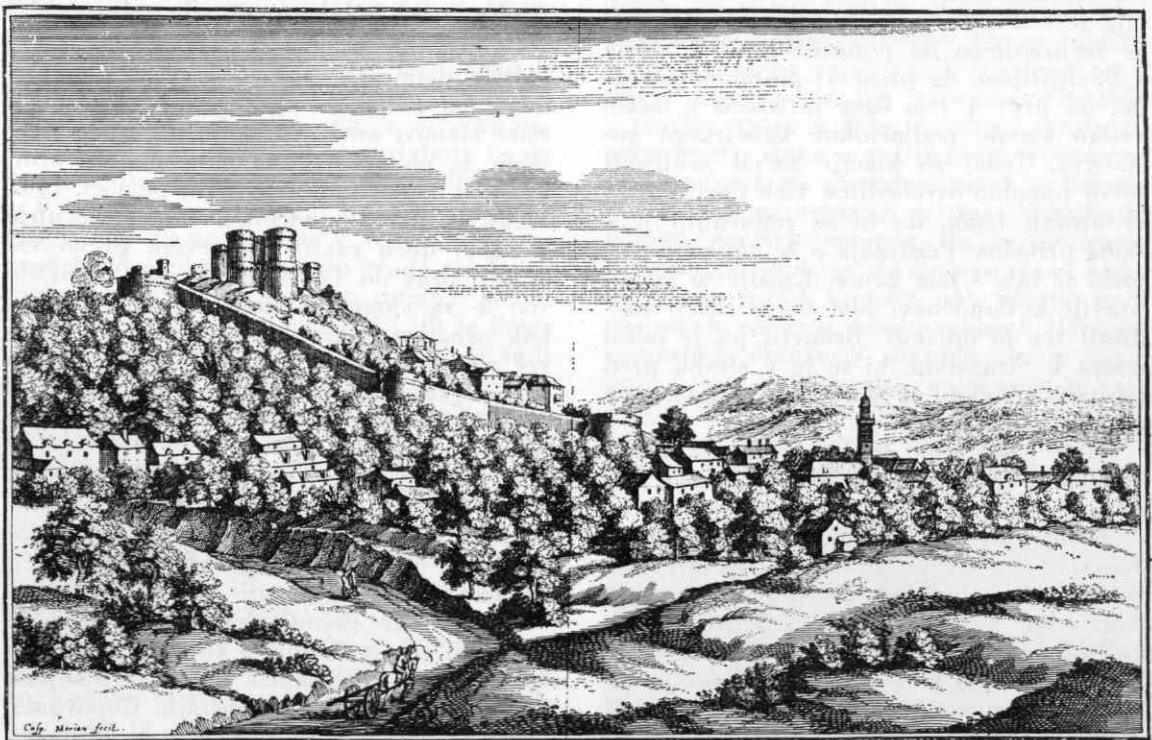
Tako je začelo na Tolminskem, kjer so bili kmetje že za nekaj let v zaostanku z novim davkom in je Bandeu nanje vedno bolj pritiskal, naj ga plačajo, vedno huje vreti. Punt so pripravljali zlasti »tako imenovani Ivan Miklavčič, vulgo Gradnik, podložnik gospostva Kanal iz Ročinja«, Gregor Kobal, Lavrencij Kragulj, Martin Munih in drugi. Sprva so puntarske priprave zajele vasi v širši okolici Mostu na Soči — od Ročinja preko Sel, Idrije pri Bači, Roč do Šentvidske gore, pozneje pa so se jim pridružili tudi kmetje ob Soči navzgor do Kobarida, pa tudi Čepovanci, Tribušarji in Banjškarji. Organizirali so si kmečko zvezo, za njo pa

plačevali tudi puntarski davek. Organizacija je očitno že precej dozorela, ko je Bandeu s svojim izterjevanjem novih davkov ne pričakovano sprožil plaz.

V marcu 1713 je namreč hotel Tolmince prisiliti k plačilu davčnih zaostankov s tem, da je dal zapreti v Gorici z njihovim tovorom vred nekaj Tolmincev, ki so prišli kupovat v mesto žito in sol. V odgovor se je 27. marca zbralo okrog 500 Tolmincev, da bi šli v Gorico in zaprte osvobodili. V Solkanu jih je srečal tolminski glavar grof Coronini in ko je zvedel njihov namen, da v Gorici obračunajo z Bandeuom, od katerega jih ni mogel odvrniti, se je hitro vrnil v mesto in obvestil o kmečkem pohodu namestnika deželnega glavarja, grofa Leopolda Adama Strassolda. Strassoldo se je s četo dragonov in mušketirjev nemudoma napotil proti kmetom, jih prestregel še v Solkanu pri pokopališču ter jih sprva poskušal zlepa zavrnuti domov. Tolminci pa se niso podali. Zahtevali so, da morajo najprej videti prijete rojake, šele potem da bodo povedali svoje zahteve. Tako je glavarjev namestnik ukazal nastopiti s silo. In res so vojaki kmete razgnali in še 25 novih ujeli in odpeljali v zapor na goriški grad. Že ta nastop pa je nagnal Bandeuu toliko strahu v kosti, da se je takoj umaknil iz mesta na goriški grad.⁹

S tem pa zadeve še ni bilo konec. Strassoldo je sicer dal zasesti solkanski klanec proti napovedanemu še mnogo večjemu puntarskemu pohodu v mesto z oddelkom brambovcov in nekaj mušketirji, toda brez uspeha. Dogodki prihodnjega dne, 28. marca, so glavarjevega namestnika povsem presenetili. Brambovci so se namreč pridružili puntarjem, tako da je mušketirjem ostal samo beg. Tako so Tolminci okrog poldneva iznenada in kar nenapovedani prišli v mesto in po poročilu sodnika goriškega mesta Brunettija »korakali v veliki množici (menda okrog 5000¹⁰) proti trgu, oboroženi z gorjačami, meči, sabljami, puškami, cepci in drugimi vrstami kmečkega orožja.«¹¹ Preden je bilo mogoče kaj ukreniti za obrambo mesta, jih je bil trg poln in grad odrezan od mesta. Puntarji so se zbrali najprej pred hišo glavarjevega namestnika, ker so hoteli doseči osvoboditev zaprtih Tolmincev.

Strassoldo je nemudoma poklical Brunettija in zahteval, naj se meščani oborože proti upornikom. Toda ker je bilo meščanom prepovedano streljati, je bilo orožje spravljeno v orožarni na gradu, od tod ga pa »ni bilo mogoče skrivaj prinesiti v mesto, ker je bilo že polno upornikov«. Kmetje so torej s svojim nenadnim prihodom odrezali orožarno od mesta in onemogočili vsako upanje na

Gorica v XVIII. stoletju po Merianu

obrambo, tako da so preostala le še pogajanja. Tudi ta pogajanja je v Strassoldovem imenu vodil Brunetti. Kmetje so rekli, »da niso prišli da bi naredili karkoli zlega v mestu, marveč da hočejo osvoboditi sol in konje zaplembe, odrejene nekaj dni prej po navodilu gospoda Bandeua, zakupnika daca na vino in meso, zaradi nekaterih njihovih Tolminec, da hočejo osvoboditi tudi ljudi, ki so bili prijeti prejšnjega dne in da hočejo obračunati z imenovanim Bandeuom, za katerega so trdili, da mu niso dolžni nobene stvari«. Brunetti jih je sicer hotel pridobiti za to, da bi se zadovoljili z izročitvijo pritožbe glavarjevemu namestniku, o kateri bo odločal cesar, toda puntarji so predlog odbili in zagrozili, da jih bo prišlo v mesto še več, tako da jih bo skupaj do 20.000 in da bodo vse razdrli, če jim ne ustrežejo.

Iste zahteve so ponovili kmetje tudi Strassoldu, ko je Brunetti privedel predenj puntarsko deputacijo. Strassoldo bi bil sicer pripravljen osvoboditi ljudi, zaprte na Bandeuovo naročilo in njihove tovore in živino, nikakor pa ne tistih, ki jih je ujel v Solkanu, za katere je trdil, »da nikakor niso bili zaprti zaradi daca, marveč samo zato, ker so izgubili dolžno spoštovanje, ko so prejšnji dan imeli predrzno klobuke na glavi vse do konja in so arogantno govorili, in da zato morajo biti kaznovani« (!). Kmečka deputacija je bila po tem Strassoldovem odgovoru že pripravljena na popuščanje in je odšla z Brunettijem, da pripravi potrebno pritožbo, pa prav v tem času je prišlo v mesto veliko število podložnikov kanalskega gospostva. Tedaj so kmetje začeli zahtevati takoj popolno osvoboditev vseh dacov in so se upirali temu, da bi se zadovoljili le s samo pritožbo. Pogajanja o že napisani pritožbi je bilo s tem konec. Kmetje so se odpravili k Bandeuovi hiši in jo začeli razdirati ter jo oplenili. Brunetti pa je odšel znova k Strassoldu, ki se je v strahu pred puntarji umaknil iz svoje hiše v mestu na goriški grad.

Strah pred tem, da bi se kmetje mogli maščevati tudi še komu drugemu med fevdalci, ki so bili v mestu — odpravljali so se že razdirati tudi hišo grofa Thurna (Della Torre) — in da bi se mogli povezati tudi z meščani, je prisilil Strassolda k novemu pogajanju. Proti večeru je vendarle izročil vse ujetnike Brunettiju, da jih osvobodi. Uporniki pa so se morali zato obvezati, da se bodo takoj povrnili domov. Nekateri med njimi so sicer še vedno poskušali napasti Thurnovo hišo v Gorici, vendar se je Brunettiju posrečilo, da jih je odvrnil od tega.

Pred mestom so puntarji sicer še enkrat zahtevali pismeno osvoboditev od plačevanja vseh dacov in izročitev Bandeua, končno pa so se zadovoljili z zagotovitvijo, ki jim ga je dal Brunetti v Strassoldovem imenu, da bodo namreč preiskane vse pritožbe proti Bandeuu, da ne bo več dovoljeno zapleniti njihovo premoženje in da bo poskrbljeno, da ne bo treba za davek plačevati več, kakor je odrejeno v cesarskih ukazih.

Nekaj puntarjev je sicer še ostalo v mestu, toda drugi dan je dal magistrat oborožiti meščane, obenem pa je Strassoldo za nekaj dni dobil na pomoč proti upornikom 200 ali 300 vojakov, večinoma brambovc, iz Gradiške.¹² Tako tudi zaostali puntarji niso mogli v mestu nič več opraviti in so odšli v nekaj dneh domov. Vendar se je na povratku iz Gorice obrnilo nekaj sto puntarjev tudi v Števerjan, kjer so porušili hišo barona Tacco in nato zanesli klico upora tudi v Brda.¹³ Skoraj hkrati s pohodom Tolminec proti Gorici je okrog 1000 Tolminec 29. marca prišlo tudi nad mitnico v Kobaridu (31. marca se je pohod ponovil, a s precej manjšo udeležbo). Mitničarju Jurančiču so pobrali živila in premično premoženje, iz uradne blagajne pa denar, medtem ko je živino rešil župnik. Kmetje so zahtevali pismeno zagotovilo o odpravi novih mitnin in tudi mitnice v Kobaridu. Mitničar — ves v strahu — jim je tako zagotovilo tudi izročil.¹⁴

Po teh dogodkih so se kmetje za nekaj tednov pomirili — najbrž v zvezi s pomladanskimi poljskimi deli — tako da so goriški stanovi sredi aprila mogli poslati cesarju že pomirljivo sporočilo, češ da proti kmetom ne bodo rabili vojaške pomoči. Toda konec aprila in v začetku maja se je upor v nekaj dneh razširil iz severa preko vse dežele, prav do Tržaškega Krasa. Tu ni šlo več le za spontano reakcijo puntarjev na kak nenaden udarec s strani gospode, marveč za premišljeno puntarsko akcijo, ki so ji stali kot organizatorji na čelu Tolminci. Njihovo roko in pomoč v organizaciji bomo srečali marsikje v deželi.

V zadnjih dneh aprila so se Tolmincem pridružili kanalski podložniki, ki so napadli mitnico v Kanalu in vzeli tamošnjemu dacarju vse premoženje, tako »da nima niti za en dan živil«, raztrgali pa tudi njegove uradne knjige, pobrali denar iz blagajne in mu vzeli celo pečatnik, s katerim je potrjeval potrdila o plačanem davku. Oplenjena je bila tudi mitnica v Ročinju. Čepovanci, ki so spadali pod urad deželnega gozdnega mojstra, so šli v tistih dneh nad njegovo podružnico Zavrham in izpraznili blagajno

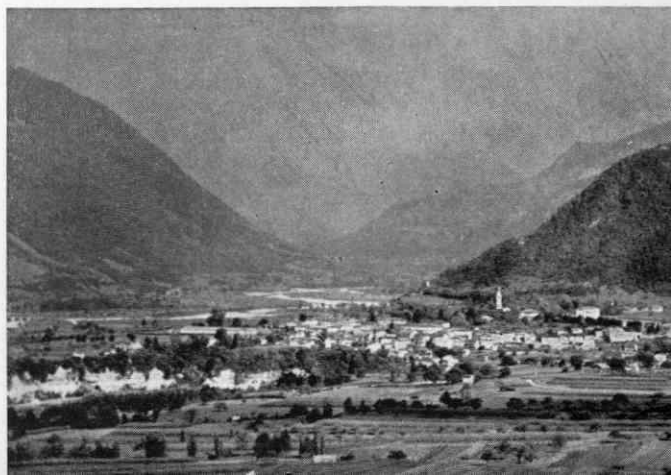
Jurija Renka. Zahtevali so, da naj »zemljo in rovte prepuste soseski«, da naj se črtajo v urbarju gozdnega mojstra vsi novi davki in dajatve na novine (de novo angesetzte affiti und gemachte accrescimenti), medtem ko bodo stare dajatve plačevali le v Gorici in ne zastopniku gozdnega urada v Tribušah. Končno so zahtevali glede sodstva spet skupno sodišče s Tribušarji, kakor je bilo po starem, in Tribušarjem prepovedali v času »vizite« tovoriti potrebščine in živila; če bi se urad gozdnega mojstra v Gorici temu upiral, »so odločeni iti skupaj s Tolminci v imenovano Gorico in pobiti gozdne uradnike«. ¹⁵

Upor se je razširil tudi v Brda, kjer so puntarji v Šmartnem napadli tiste kmete, ki se jim niso hoteli pridružiti (pri tem so trije puntarji padli), ¹⁶ v Biljani pa so oropali župnišče. Tudi idrijskim podložnikom so Tolminci naročali, naj ne plačujejo več vinskega davka, idrijskemu rudarskemu sodniku Fantonu (Franc Afentau) pa so že tedaj grozili podreti hišo, od česar jih je tokrat odvrnil le župnik iz Cerknega. ¹⁷ Puntarjem so se pridružili tudi cesarski drvarji v Gorici, ki so raznašali vest, da nihče ne bo več plačeval niti lesnega daca, niti tako imenovanega »novega davka« (nova imposta), namenjenega za vzdrževanje posadke na goriškem gradu. Kako zelo nov pravec zavzema ta upor v primeri z vsemi prejšnjimi, pri katerih so kmetje gledali v cesarju vedno svojega zaveznika proti fevdalcem, kaže najbolje »veleizdajalsko predrzna« izjava Gregorja Kobala, »da je njegovo cesarsko veličanstvo le njihov služabnik in da bodo stvar šele sedaj prav poprijeli«. ¹⁸

V prvih dneh maja se je upor širil naprej. Čepovanci so prišli tudi v Nemški Rut in razdrli tamošnjo podružnico urada gozdnega mojstra. Tudi Tribušarje so prisilili, da so se jim pridružili v upor. Vodil jih je Peter Bratus, vulgo Gobzner (udeležil se je tudi drugega pohoda na Solkan), ki je »več kot preveč očitno kazal sovraštvo do vseh cesarskih pravic in do vseh tistih, ki se niso hoteli z njim združiti in soglašati in ki je poleg vsega drugega dal razglasiti tudi to, da bo podložnike iz Čepovana vsega povsem osvobodil in izvzel«, nasprotno pa je Tribušarjem grozil, da jih bo s pomočjo Tolmincev in Kanalcev pogubil, če se mu ne bodo pridružili. V okolici Idrije je položaj vsekakor kmalu povsem dozorel, kajti 3. maja so puntarji prišli že v Idrijo, kjer so oplenili župnišče in napadli nekega tovarnika to-

baka. Od upravitelja rudnika so zahtevali tudi, da uredi njihov spor z rudarskim sodnikom Fantonom, ki se je pred uporniki že prej umaknil v Ljubljano. Fanton je bil namreč dedič prejšnjega idrijskega župnika, za katerega so kmetje trdili, da je v 10 letih svojega župnikovanja po krivici izterjal v 17 podrejenih soseskah okrog 30.000 goldinarjev preveč, ki naj bi jih Fanton vrnil. Upravitelju se je posrečilo odvrniti puntarje od rudnika in iz kraja, vendar pa se je bal, da se jim ne bi pridružili tudi rudarji — ti so se že dve leti prej zbirali proti Fantonu. Zato je rudarje oprostil plačevanja doklade na tobak, ki je bila v Idriji šele pred kratkim uvedena in zaradi katere so se rudarji očitno precej jezili: tudi dvorna komora je namreč priporočala zaradi upora popuščanje v tem pogledu. Njeno zadevno naročilo, poslano 12. maja, je prišlo seveda v Idrijo že po dogodkih in tako je ostalo brez pomena tudi njeno priporočilo, da naj zasede upravitelj rudnika »vse prehode in soteske, ki vodijo iz Tolminskega in Goriškega v Idrijo«, naj jih zapre s presekami in vojaki ali vsaj z zaupnim moštvom, tako da rudnik ne bo trpel od napada. ¹⁹ To se je obneslo šele v času, ko so že vojaki dušili tolminski upor in ko je 13. junija znova prišla manjša skupina upornikov (okrog 190) skozi Idrijo. ²⁰

Upor pa se je razširil tudi v južni del dežele. Po vsej deželi je tolminski nastop v Gorici na široko odmeval. To so izrabili Tolminci, ki so hoteli razširiti odpor proti novim davkom na vso pokrajino. Poročilo o poteku upora v Rihemberškem gospostvu pripoveduje, kako je prišlo nekaj Tolmincev pod pretvezo, da prodajajo tobak, v Rihemberk, kjer so »zasejali v duše tukajšnjih kmetov začetek namena, da se odtegnejo bremenu novih dacov na meso in vino«. Kako na široko je šla ta tolminska akcija, kaže najjasneje odgovor deželne oblasti. »Gospod namestnik deželnega glavarja se je začel bati, da zlo ne bi postalo splošno in je zato mislil, da je dobro objaviti patent, ki je v bistvu vseboval: da on ne bo v bodoče dovolil nobene zaplembe na zahtevo zakup-

Devinski grad; desno stari grad v razvalinah, v ozadju Trst

nika Bandeua vse do drugačne odredbe Njegovega Veličanstva, naročujoč dolžno zvestobo Najvišjemu Gospodu, ki mu je tudi najponižneje prikazal, da ni mogoče nadaljevati z davkom, ki tako presega moči te revne dežele«. Ta patent je bil razglašen po vsej deželi, toda v Komnu ga je duhovnik Gregor Abram, »vendar mislim, da ne zaradi svoje hudobije, marveč iz čistega neznanja razložil, kot da vsebuje osvoboditev vseh novih bremen, ki se v slovenskem jeziku imenujejo novice«. Rihemberški podložniki, veselili te novice, so se ob semnju v Komnu na Jurjevo (23. aprila) dogovorili, da pošljejo delegacijo v Gorico, ki naj bi jim prinesla od Strassolda avtentično kopijo tega patenta. V delegaciji so bile zastopane vasi s Krasa južno od Rihemberka (Rihemberk, Komen, Dol, Škrbina, Sveto, Ivanjigrad, Koblja glava, Gabrovica, Volčji grad, Pliskovica). Ko je deputacija v Gorici izvedela, da gre le za predlog cesarju, ne pa že za dokončno osvoboditev od novih davkov, je vložila pri Strassoldu še novo pritožbo — ne le proti Bandeuu, marveč tudi proti svojim zemljiškim gospodom.

Ohrabreni s temi uspehi so se kmetje tudi formalno združili v kmečko zvezo: njeni člani so se morali zbrati, če so zvonili plat zvona; z grožnjo, da jim bodo podrli hiše, so se ji morali pridružiti tudi tisti, ki ji niso bili naklonjeni; vsi so se morali zavezati, da se nikakor ne bodo pokorili zemljiškim gospodom in jim ne plačevali dolžnih pravic; zvestobo zvezi »na življenje in smrt« so si obljubljali javno pred cerkvijo. Poleg dakov na meso in vino ter poleg dajatev zemljiškemu gospodu so se uprli tudi plačevanju že omenjenega »novega davka« v korist vzdrževanja goriške grajske posadke. Ta davek so namreč v bodoče pobirali kot puntarski davek za svojo zvezo. Ko je rihemberški gospod Lanthieri nastopil proti puntarjem in jih pregovarjal, naj postopajo po

pravnih določbah ter vložijo pritožbo na cesarja, mu je voditelj upornikov v Komnu, Jakob Švara, odkrito odgovoril: »Mi nočemo pravde, marveč vojno, in vsa dežela in Kranjska bosta združeni z nami«.

Strassoldo, ki se je ustrašil tega odziva na svojo popustljivost do kmetov, je poslal ukaze v Komen in Rihemberk, s katerimi je prepovedal kmečko organizacijo. V odgovor pa se je prihodnji dan zbralo v Rihemberku 3000 ljudi, ki so kmečko zvezo na Krasu povezali v celoto in ji izvolili za načelnika Franceta Križmana (vulgo Francona) in Mahela Paliča; prvega so razglasili za svojega cesarja (Imperatore), drugega za glavarja (Capitano); »napravili so med seboj neko pisanje, za katero ne vemo natančno, kaj vsebuje, govori se pa, da je to neke vrste postava (Legga) med njimi«.

Istega dne so zahtevali od Lanthierija, ki je imel v gradu le 4 hlapce, da jim izroči urbar svojega gospodstva. Gospod se je sprva branil in izgovarjal, da ne ve, kje ga ima; ko pa so mu zagrozili, da ga bodo našli sami in odprli vse kar brez ključev, so urbar hitro dobili. Nova deputacija je nato prosila v Gorici, da naj bi jim ga glavarjeva pisarna prepisala v nemščini, toda Strassoldo je prošnjo odbil in obratno zahteval, naj urbar takoj vrnejo gospodu. Križman je sporočil ta odgovor puntarjem, ki so se na njegov poziv zbrali takoj drugo jutro, »dasi so nekatere vasi oddaljene tudi tri ure poti«; zbor je odločno zavrnil to zahtevo in res je odslej urbar skrbno podnevi in ponoči varovala puntarska straža. Strassoldo je sicer konec maja poslal v Rihemberk 50 vojakov, da bi kmetom urbar odvzeli, toda komaj so puntarji začeli biti plat zvona, so se »vojaki, v strahu, da se bo v nekaj trenutkih zbralo ljudstvo, na vrat na nos umaknili v Rihemberški grad«, kmetje pa so jih pred gradom klicali na korajžo.²¹

Obenem z Rihemberškim gospodstvom je zajel upor tudi Kobenzlovo gospodstvo Štanjel, kjer so se podložniki uprli izvrševanju tlake »s posebnim izgovorom, da jim je to zabranjeno od cele dežele (dall' universita del Paese), ki jo po svoje imenujejo Nassa Desella«. Trdnost kmečke organizacije izpričuje tudi sporočilo, da so vaški načelniki, ki jim je Kobenzl po prihodu Hrvatov naročil, naj zahtevajo pokorščino od sovaščanov, odgovorili, »da hočejo to najprej sporočiti svojim soseskam in da bodo sporočili odgovor«.²²

V Devinu pa je prišlo v začetku maja do pravega naskoka na grad. Zbralo se je okrog 7000 kmetov, ki so »obkolili grad in zahte-

vali izročitev originalnega urbarja zemljiškega gospostva«. Grajski poveljnik pa je dal v odsotnosti grofa Thurna streljati s topovi na oblegovalce, jih nekaj pobil, druge pa v resnici pregnal.²³ Več uspeha so imeli uporniki v Švarceneku, ki so ga napadli 11. maja in ga v naskoku osvojili. Tudi tu so pobrali urbarje in ostali v gradu kot gospodarji, ker je grajska gospoda v strahu za svoje življenje pobegnila v Trst.²⁴ Odpor proti plačevanju mitnin pa je segel prav do Gradiške, kjer so se kmetje upirali plačevanju daca v mitnici v Zagraju pri Gradiški.²⁵

Tako je prišlo do stanja, ki ga ugotavlja cesarski svet 20. maja, namreč da se je upor razširil iz Tolminskega na gospostva Kanal, Rihemberk, Štanjel, Devin, Švarcenek, Socerb, Novi grad »in na ves proti morju se raztezajoči Spodnji Kras (Carso Inferiore), da je s tem že zajel velik del vojvodine Kranjske, da se je menda združilo 750 županov ali vaških sodnikov s svojimi soseskami«. Upor se ni začel »le zaradi vinskega daca in mesnega krajcarja, marveč tudi tako proti duhovnim predstojnikom in svetnim gospostvom zaradi njihovih deželnih davkov, tlak in zemljiško-gospodskih bremen, kakor tudi zoper deželno-knežje mitnice, pobiralce carin, tobačne davkarje in druge kameralne uradnike«. Sedaj grozi, da se bo isto razširilo »tudi na Gornji Kras in ostalo vojvodino Kranjsko, kakor tudi na Koroško, da bo ta ogenj zrasel v splošen in pravi upor.«²⁶

Že od začetka maja se spričo tega ponavljajo prošnje in predlogi za pomoč ogroženemu plemstvu, to je prošnje za vojsko. Že 2. maja je predlagala notranjeavstrijska dvorna komora, predvsem iz strahu pred škodo, ki bi jo utegnili puntarji prizadejati idrijskemu rudniku, da je treba poslati v deželo »dovolj vojske«, da bo pomirila upornike.²⁷ Dne 5. maja so goriški stanovi prosili že za 500 do 400 mož pehote in do 200 konjenikov, ki naj bi prišli vsi iz Karlovškega generalata; še raje kot graničarje bi seveda imeli redno nemško pehoto (welche letztere zweiffelsfrey weith besser unsers erechtens sein würde), vendar pa se boje, da bi se prihod redne vojske preveč zavlekel.²⁸ Dne 17. maja je bil res iz Laxenburga poslan dekret cesarjevega dvornega vojnega sveta, da naj odide na Tolminsko preko Cerknega 600 mož redne nemške pehote in 200 konjenikov, medtem ko je 20. maja napovedal kranjski deželni vojni komisar Liechtenberg grofu

Strassoldu za prve dni junija prihod 600 graničarjev iz Karlovca in Senja na Goriško.²⁹ Brž ko so goriški stanovi izvedeli, da prihaja redna vojska, so se hoteli sicer graničarjev otresti, toda brez uspeha. Do tega uspeha so jim pozneje pomagali šele graničarji sami. V deželo so prišli preko Ajdovščine in v Rihemberku ukrotili upornike prav drugi dan potem, ko so ti nagnali strah v kosti Strassoldovim vojakom.³⁰ Teden dni zatem, ko so prišli v deželo, pa so se Tolminci hoteli odpraviti tudi proti Hrvatim. Hrvati so prišli nato v Solkan, Brda pa je zavaroval krminski grof s 400 mož domače vojske. Tolminci so se Hrvatov vendarle prestrašili, zato pa je Strassoldo poslal čez teden dni Hrvate sam na Tolminsko in v Kanalsko gospostvo.³¹

Stanovi pa so se Hrvatov hoteli znebiti, brž ko mogoče. Sklicevali so se na njihove visoke zahteve, pa tudi preostro postopanje in krajo, in so res dosegli dovoljenje, da jih morejo takoj odpustiti, ko pride redna vojska. Ko je 26. junija prišla nemška vojska v Gorico, so res Karlovčani (400 mož) preko Cerknega zapustili deželo, medtem ko so Senjani (200 mož) na Tolminskem počakali do 27. junija, ko jih je zamenjala nemška pehota, s katero je prišla v deželo tudi cesarjeva komisija.³² Pa tudi nemška vojska je ostala v deželi le do konca septembra, ko je odšla — razen okrog 200 pešcev — preko Kranjske in Štajerske na Ogrsko.³³ Goriški stanovi so sicer želeli ohraniti v deželi še več vojakov, češ da puntarski voditelji še niso vsi ujeti, vendar je bila njihova prošnja odbita.³⁴

Del puntarskih voditeljev se je v resnici izmaknil in jih je cesarjeva komisija iskala z raznimi tiralicami po Goriškem in Kranjskem še do konca decembra 1713. Tiralice so bile izdane v italijanščini in slovenščini, kar dokazuje naslednja tiralica za Mihaelom Kiudrom:

»Od Cesarske, v Ispanski, Vogerski, inu Pemske discheli Kraleve Svetlosti od Na-

schiga Milostviga Gaspuda Gaspuda inu Povirbnega Fyrsta tech dischel ex offo od le te Commissie se da nasnaine.

De is letim opertima Listi alli Patenti se naloschi inu saukasche Michelu Chiudru, de taisti koker sapopaden v letim skodoetschimu discheuskimu passanimu puntu, v tech pervich perhodnig 9. dnevi, katerich te prvi 3. sa ta prvi, te drugi 3. sa ta drugi, inu te posledni 3. dnevi sa ta sadni odlogich, alli termen se nemu postavio, ima pred le te Cesarske Commissarie v Gorizia priditi. Bode tedai vedu na ta sgorei imenovani termen taku gvisnu inu bres ussega von ostayena naprei priditi, koker zer se bode bres usse gnade ali milost zess ta istiga, koker eniga Napokorniga, inu rebella sodilo, kar Praviza bode dala.

Dana v Gorizi, tega 29 mestza octobra 1713.³⁵

Na ta način je komisija iskala še Ivana Gradnika, Blaža Gregorja iz Krašne, Jakoba Grudna, Valentina Muniha, Petra Koffa in Pavla Kragulja, nekaterim, tako Gradniku, pa že med tem iskanjem zaplenila premoženje v korist državne blagajne. Gradnika so sicer po koncu januarja ujeli — zdi se da na Kranjskem — njegova žena pa se je izmaknila po zaslugi Lovreta Kragulja.³⁶

Puntarji, ki niso bili v vodilnih vrstah, so morali takole na novo priseči zvestobo in se odreči uporu:

»Jest N.: Persessem Bogu ussemu mogotschemu ena tschista persega: da se jest nikoli vetsch is silno volo sapopasti, alli skusi sam sebe, ali skusi vetsch drugih kakschno sillo sturiti ali se skusi eniga druga k skodi dischelsskimu miru pregovoriti pustiti, alli pak skusi serditodt gospodi nobenimu skoditi, alli masuati se uselej se mirnu dersati, gosposki pokorn biti, ienu se vsake put na Casarsko, ienu Gosposko Sapout na vse kraie, kamkole potribuam budem, postaviti, ienu tudi Vnopredak ad te Slavna Casarska Comisie Keriene, ienu ad Casarske Suitlosti Poteriene sertentia vsem ispuniti, koker mene Bog Vsemumogechno, nigova prasegnene mati, bres Vsega madesa pozeta Diviza Maria ienu vse Suetnike nesbeske pomoreia. Amen.«³⁷

Sledila je krvava rihta. Tolminci so bili sojeni v Gorici. Dne 17. aprila 1714 je bila izrečena smrtna sodba nad Ivanom Gradnikom, Lovretom Kraguljem, Martinom Munihom in Gregorjem Kobalom,³⁸ pozneje še nad ostalimi. 150 Tolminec je bilo obsojeno na razne zaporne kazni, 11 glavnih pa je bilo obsojenih na smrt — odsekali so jim glave, nato pa so bila njihova telesa razče-

tverjena in kmetom v svarilo razobešana v bližini Gorice: 20. aprila so usmrtili Gradnika, Kragulja, Muniha in Kobala, 21. aprila Andreja Laharnarja, Simona Goljo, Štefana Maraža in Andreja Goljo, 23. aprila Matijo Podgornika, Valentina Lapajno in Valentina Muniha. Pred zbranimi župani vseh tolminskih sosesk so položili glave za to, kar so dosegli slovenski kmetje šele po 1848. letu.³⁹

Drugi uporniki — iz spodnjega dela dežele pa so bili sojeni po svojih deželskih sodiščih.⁴⁰ Vendar je bila dolga sodba končana šele dve leti pozneje, leta 1716. Zaključno poročilo o tej sodbi, izvršeni na podlagi posebnega cesarjevega dekreta z dne 8. marca 1716, je podal takratni goriški deželni glavar grof Wildenstein 22. aprila 1717. Dne 12. septembra je bilo izpuščenih še tistih 61 upornikov, ki so bili dotlej v ječi, pač pa jim je bilo delno (do polovice, tretjine ali četrtine) zaplenjeno premoženje. Župani in vaški sodniki, ki so se udeležili upora, so bili odstavljani in njihova ponovna izvolitev za vselej prepovedana. Vaščani posledje niso smeli več voliti svojih županov sami, marveč le predlagati tri može (na zahtevo gosposke lahko tudi po dvakrat), izmed katerih je nato izbiral zemljiški gospod. »Prokuratorji« in »notarji« na Tolminskem niso smeli več izvrševati svojega posla, ker so v času upora Tolmince podpihovali. »Dunovniki, ki niso bili obenem dušni pastirji« (ecclesiastici non curati) in ki »so zapeljevali to preprosto ljudstvo z najslabšimi nasveti«, so bili izgnani ne le iz Tolminskega, marveč iz vse Goriške in v bodoče niso smeli dobiti nikakega cerkvenega mesta na Tolminskem. Nemški Rut, ki se upora ni udeležil, je dobil za nagrado 300 goldinarjev, vsa druga gospostva pa so morala plačati težke kazni: Tolminsko 2000, Rihemberk 1500, Švarcenek 650, Kanal 600, vasi okrog Števerjana 200. Glavarjevi odloki o vsem tem so bili razglašeni v nemškem originalu, pa tudi v slovenskem in nekateri v italijanskem prevodu.⁴¹

Tolminske upornosti s tem seveda ni bilo konec. Leta 1787 so se Tolminci v zvezi s preračunavanjem zemljiškega davka v nove mere ob izdelavi jožefinskega katastra znova uprli, v končni borbi proti zemljiškemu gospostvu leta 1848 pa je prav tolminski poslanec Gorjup v dunajskem državnem zboru ostro ugovarjal proti zahtevi, da so bile podložniške dajatve zemljiškim gospodom kardakoli opravičene: »Dolgo trajajoča krivica postaja vedno krivičnejša, ne dobi pa veljave pravica.«⁴² In končno je bilo prav Tolminsko v narodnoosvobodilni borbi med naj-

bolj trdnimi postojankami osvobojenega ozemlja na Slovenskem Primorskem, ob čemer se je tudi v tej največji borbi za slovenski narodni obstanek znova pokazala stara borbenost tolminskih puntarjev.

OPOMBE

1. Gl. B. Grafenauer, Boj za staro pravdo, 1944, posebej za tolminske upore str. 117—118, 122—123, 129 in tam nav. literatura. — 2. O vlogi deželnih stanov: S. Vilfan, Deželni ročini kot viri naše ustavne zgodovine, GMS 25—26, 1944/45, str. 65—84 z literaturo; o avstrijski finančni politiki: F. Mensi, Österreichische Finanzgeschichte v. Mischler-Ulbrich, Österr. Staatswörterbuch, 2. izd., 1905 (in sep.). — 3. F. Mensi, n. d., sep. str. 22—23. — 4. J. Šorn, Donesek h kmečkim uporom v letih 1705 in 1713, ZČ 4, 1950, str. 171—177. — 5. S. Rutar, Zgodovina Tolminskega, 1882, str. 113—115; J. Šorn, ZČ 4, 1950, str. 177 do 178. — 6. Najobsežnejša obdelava je ostala doslej pri S. Rutarju, Zgodovina Tolminskega, 1882, str. 115—119; vendar je več stvari popravil že I. Pregelj v »Tolmincih«, prvič DS 1915/1916, sedaj Izbrani spisi 9. zv., 1954, kjer na več mestih navaja vire; gl. tudi J. Šorn, ZČ 4, 1950, str. 179—182. Moj prikaz, ki je večinoma povsem nov, se opira na vire iz Dunajskega državnega arhiva, ser. Österr. Akten, Görz, Gradisca, Friaul, Bauernaufstand 1715; v nadaljnem navajam le fascikle. Prepis aktov je preskrbel tov. Ivan Kreft in jih podaril 1949 Inštitutu za zgodovino pri SAZU. Dasi kažejo ti viri upor v mnogočem v povsem novi luči, vendar njegova podoba še ne more veljati za

dokončno v vsakem pogledu, ker bi bilo potrebno pregledati še goriški in graški arhiv; prvi je bil že preiskan, vendar bi bilo z novimi viri treba vzporediti one, ki sta jih rabila Rutar in Pregelj, medtem ko graški arhiv v tem pogledu sploh še ni bil preiskan; dunajski akti pa dokazujejo, da so šla vsa poročila na Dunaj preko Grada. — 7. S. Rutar, n. d., str. 112—113. — 8. Fasc. 20, fol. 351—352. — 9. K temu gl. S. Rutar, n. d. — 10. S. Rutar, n. d. — 11. Fasc. 23. — 12. S. Rutar, n. d.; Pregelj, str. 278. — 13. I. Pregelj, str. 276; fasc. 21, fol. 420—425. — 14. Fasc. 17, fol. 7—8; omemba napada na mitnico v Kanalu v aktu z dne 2. V. kot *novoga* — fasc. 17, fol. 123—126 — kaže, da ni opravičeno Rutarjevo datiranje v konec marca. — 15. Fasc. 17, fol. 123—126. — 16. Fasc. 17, fol. 130—131; I. Pregelj, str. 296. — 17. Fasc. 22, fol. 268—296. — 18. Fasc. 17, fol. 101. — 19. Fasc. 17, fol. 143—148 in 157—159. — 20. Poročilo z dne 17. VI. 1713. — 21. Fasc. 23, fol. 47—54. — 22. Fasc. 23. — 23. Fasc. 17, fol. 145—148. — 24. Fasc. 22, fol. 252. — 25. Fasc. 22, fol. 252. — 26. Fasc. 22, fol. 349—351. — 27. Fasc. 17, fol. 123—126. — 28. Fasc. 17, fol. 130—131. — 29. I. Pregelj, str. 310—311; glede datuma glej fasc. 22, fol. 349—351; glede števila čet J. Šorn, ZČ 4, 1950, str. 181 (o Hrvatih je nastala v spisih kranjskih deželnih stanov št. 400 pač zaradi ločenega povratka 400 Karlovčanov). — 30. Fasc. 23, fol. 47—54. — 31. S. Rutar, n. d. — 32. I. Pregelj, str. 341—342, a z mesec dni premaknjenimi datumi; S. Rutar, n. d. — 33. Fasc. 20, fol. 278 do 281. — 34. Fasc. 20, fol. 503—505. — 35. Dun. arhiv 1713. — 36. Fasc. 21, fol. 420—425. — 37. Dun. arhiv 1713. — 38. Fasc. 21, fol. 423—425. — 39. S. Rutar, n. d.; I. Pregelj, str. 368—375. — 40. Dun. arhiv 1717, fasc. 12/4. — 41. Dun. arhiv 1717, fasc. 12/4. — 42. S. Rutar, n. d., str. 121; B. Grafenauer, Slovenski kmet v letu 1848, ZČ 2—3, 1948—49, str. 50.

KAKO JE NASTAL SOŠKI ODRED

IVO JUVANČIČ

V arhivu Muzeja narodne osvoboditve v Ljubljani je ohranjen razmeroma debel fascikel z naslovom: »Loški-Soški odred 1942/43«. V njem so zbrani najstarejši dokumenti o partizanskih bojih in uporih primorskega ljudstva proti fašistični oblasti. Niso ohranjeni vsi, ali vendar v zadostni meri, da nam lahko podajo jasno sliko o položaju leta 1942 v Sloveniji in v Slovenskem Primorju, v dobi, ki je za sile osi pomenila višek moči, saj je Mussolini čakal pri El-Alameinu, da vkoraka s svojimi »zmagovitimi« četami v Egipt, Hitler pa pričakoval vsak trenutek padec Stalingrada, da potem požene svoje armade čez Kavkaz preko Male Azije. Evropa je bila na tleh; oboroženi upor je zajemal edino Jugoslavijo. Tu je divjala tretja sovražna ofenziva, ki je hotela zlomiti odpor partizanskih sil.

Prav ko je bila ofenziva v Sloveniji, ki se je začela 16. julija 1942 in se nato valila preko vse slovenske zemlje, avgusta meseca na višku, takrat ko so Italijani v Kočevskem Rogu obkolili partizanske enote z Glavnim poveljstvom, CK KPS in z Izvršnim odborom OF, zaznamuje Slovenska Primorska dva značilna dogodka, ki vsak zase in v medsebojni zvezi povesta, da je bilo slovensko

partizanstvo neuničljivo: ustanovitev prvega primorskega partizanskega bataljona »Simona Gregorčiča« na Vitovljah 10. avgusta 1942 in kmalu zatem — 27. avgusta — ustanovitev Soškega odreda.

Če hočemo biti prav natančni, moramo reči, da je na ta dan — 27. avgusta — že izšla naredba št. 1 odreda samega, ki omenja ustanovitev po naredbi Glavnega poveljstva; te same pa ne poznamo. Izdal jo je najbrž namestnik komandanta Aleš Bebler, idrijski rojak, ki je takrat s komisarjem Silvom Moščanom vodil operacije izven italijanskega obroča na Notranjskem, v Dolomitih, kjer so partizanske enote tolkle v hrbet sovražne ofenzive.

Iz konspirativnih razlogov je novo ustanovljeni odred vse do prestopa jugoslovansko-italijanske meje nosil ime Loški odred, ker se je gibal onstran Snežnika, v Loški dolini med Cerknico in Prezidom in imel stike s hrvaškimi enotami (sodeloval je v bojih zlasti z bataljonom »V. Gortan«).

Iz naredbe št. 1 izvemo, da je komandant odreda tržaški rojak M. Bračič, namestnik komisarja pa naj bi bil Saša Lemut, komandant primorskega bataljona »S. Gregorčiča«, za katerega smrt pa Glavno poveljstvo še ni